

Түйіндеме

Батыс Моңғолияның Яман-ус (Ешкі суы) атты жеріндегі бұл жазуды 1973 жылы москвалық археолог Э.А.Новоградова тауып, 1983 жылы Э.Р. Тенишевпен бірге мақала жазып жариялаған еді.

Содан кейінгі жылдары бұл жазуға ешкім көңіл бөлмеген. 2009 жылы автор осы жазуды арнайы іздеп барып, жерін тауып, жаңа көшірме жасаған. Бұл жерде (Яман-уста) бір ғана мәтін емес 4 мәтін болғанын анықтаған. Автор мәтіннің орнын анықтап, түпнұсқасын, сипаттамасын, оқылымын және аудармасын ғылыми айналымға ұсынып отыр.

Кілт сөздер: Яман-ус (Ешкі суы), Моңғолия экспедициясы, жазу графикасы, петроглиф, граффито.

Abstract

These writings were found in Yaman-us (goat's water), West Mongolia by archeologist from Moscow E.A. Novogradova in 1973 and in 1983 E.A. Novogradova with cooperation with E.R. Tenishev published article about these writings.

After that these writings were not studied by anybody. But in 2009 the author went to the place and to find these writings and he was able to make copies of them. As it was soon discover these writings from Yaman-us consisted of four manuscripts instead of one as it was stated. The author of this article presents for all scientists and researchers original writings of Yaman-us with description, transcripts for reading and translation.

Key words: Yaman-us (goat's water), Mongolian expedition, Written schedule, Petroglyph, Graffito.

Орны

Алтай тау жотасының солтүстік жағын Моңғол Алтайы деп атайды. Осы Моңғол Алтайының солтүстік бетіндегі Ховда аймағының Алтай, Үенч сұмындарының шекара қиылысында оңтүстік батысынан солтүстік шығысқа бағыттталып ағып жатқан бұлақ суын Яман-ус (Ешкі суы) деп атайды екен. Бұлақ қыпшал тар сайдың ішін қуалап ағады. Аспан тіреген ұлы таулардың арасынан құлап аққан бұлақтан таудың тауешкі, арқарлары су ішеді. Осыған орай «Ешкі суы» аталса керек. Осы бұлақтың батыс солтүстік жағындағы 30 метрге жуық биік жартас бұлаққа төніп орналасқан. Мұны жергілікті тұрғын халық «Ханан хад» (Кереге жартас) деп атайды. Жартас бетіне темір дәуірінен бастап б.з. X ғасырына дейін суреттер және байырғы түрік бітіг жазу,

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана/Қазақстан / Doctor of Philology science Professor kharjaubay@mail.ru

таңбалар, ою-өрнектер сызылған. Координаты: N 46 01'24,7"; E 092°01,8" (GPS өлшемі бойынша).

Зерттелуі

Бұл құндылықтарды алғаш рет Моңғолия мен Кеңестер Одағының Тарихи-мәдени мұраларды зерттеу экспедициясы (құрамында археолог ханым Э.А. Новоградова болған) 1973 жылы тапқан.

Э.А. Новоградова осы жартастағы петроглифтерді арнайы зерттеп бірнеше мәрте жариялаған. Ол екі жол байырғы түрік бітіг жазуын көшіріп алып түріктанушы Э.Р. Тенишевке берген. Кейін Э.А. Новоградова мен Э.Р.Тенишевтің авторлығымен «Новые рунические надписи в горах Монгольского Алтая» деген атпен мақала жарияланды (Тенишев 1983. 205-208). Э.А.Новоградовадан кейін бұл жерге бірде-бір зерттеуші барып қайта қарамаған.

2009 жылдың жазғы маусымында Қазақстан Республикасының Л.Н.Гумилев атындағы ұлттық университетінің «Моңғолия экспедициясы» Моңғолияның Баянхонгор, Говьалтай, Ховд аймақтарында жұмыс жасаған еді (экспедиция жетекшісі Қ. Сартқожаұлы, құрамында археолог Ж. Қаржаубайұлы бар-тын). Біздің экспедиция Яман-уста байырғы түркілік екі жазу емес 5 жазу бар екенін анықтады.

Сипаттамасы

Яман-устың алғашқы екі жазуының ортасындағы таңба Э.А.Новоградованың сызғанындай деген “орақ” таңба емес байырғы түріктердің үшінші қағанаты – Біріккен түрік қағанаты (уйғур) дәуіріндегі тайпалардың деген таңбасы екені анықталды.

Жартас бетінде темір дәуірінің петроглифтерімен қатар хунну (сюнну), түрік дәуірінің суреттері сызылған. Онда: түйелер, жылқылар, тауешкі, арқарлар бейнеленген.

Тас бетіндегі суреттердің ішіндегі назар аудартар бір көрініс (сюжет) – атқа жеккен күйме. Күймені үш атқа жеккен. Оның артында бір, алдында бір салт атты бейнеленген. Бұл көріністегі бейнені Э.А.Новоградова сюнну (хунну) дәуіріне жатқызған.

Жартас бетінде сияқты таңбалар және ою-өрнектер қашалған.

Жазу:

 таңбаның астыңғы және үстіңгі жағына екі жол жазу жазылған. Бұл екі жазудың графикасының кескіні екі түрлі. Жазуды бір адам жазбаған. Жазған уақыты (хронологиясы) да әр түрлі болуы мүмкін. Жартас бетіндегі жазулардың өзі әр түрлі. Бірі қоңырқай болса, екіншісі сарғыш, енді бірі ақшыл өңді. Қоңырқай, сарғыш өңді жазулар көнелігін дәлелдейді. Жазулар үшкір ұшты сайманмен жартас бетіне сызып жазылған (граффито).

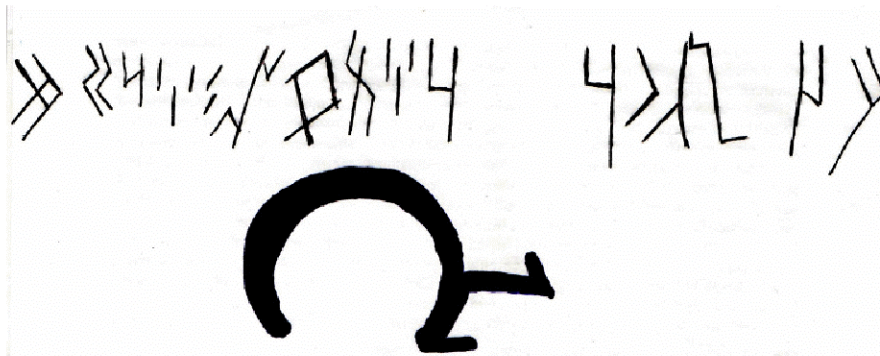
Жазу №1.

Оңнан солға қарай үшкір ұшты құралмен жырып жазған. таңбаның төменгі жағына орналасқан бір жол жазуды “Жазу №1” деп белгіледік. Байырғы түріктерде

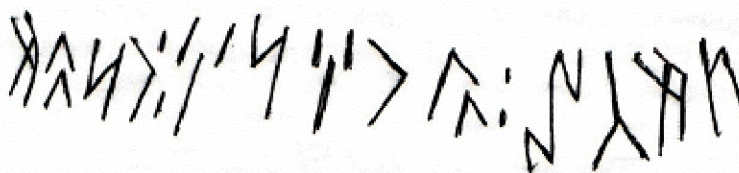
мәтін жолдарын төменнен жоғары қарай бағыттап жіктейтін (номерлейтін) дәстүр бар. Біз сол дәстүрді ұстандық. Таңба, жазу №1-нің үстіне қашалған. Таңбаның үстіндегі мәтінді “Жазу №2” деп белгіледік.

Жартаc бетіндегі №1, 2 жазудың түпнұсқасы:

Түпнұсқа жазу №2

Түпнұсқа жазу №1

Жазу №1. Компьютерлік нұсқасы.

LΛpu:||||>Λ:NXμoT

Транскрипциясы: Temčín tuɣraɣ urtu.

Аудармасы: Темчін тұғраны (таңбаны) қашады.

Түсініктеме: Бұл сөйлемді Э.Р. Тенишев, А.Э. Новоградовалар «Темчина ханскую печать я выбил» деп қате аударған (Тенишев: 1983, 207). Мәтінде «Хан таңбасы», «мен» деген жекелеген лексикалар, ұғымдар жоқ. Аудармашылар «tuɣraɣ» атауын «Хан таңбасы» деп қате түсінген. «Туғрау» атауы Орталық Моңғолиядан табылған б.з. VIII ғ. мұрасы Тэвш жазуында (Сартқожаұлы: 2012, 247) сақталған.

М. Қашқари «tuɣraɣ» атауы туралы «Түріктер бұл сөзді білмейді. Мен де білмеймін» - дей келе тек қана оғуз тайпасы қолданатыны туралы жазып қалдырған (Atalay: 1986 т.І. 462).

Э.Р. Тенишев, Э.А. Новоградовалардың түсінгеніндей, б.з. VIII ғасырда «Хан мөрі (печать)» емес тайпа таңбасы аталған. Оның нақты куәсі Тэвш мәтіндегі ақпарат. Онда: «tuɣɣu buɣuɣu žaɣuz-čor tuɣraɣu=Тушы (ту ұстаушы) кернайшы Жағыз (Иағыз) - чор таңбасы (тұғрасы)» деп анықтама бере отырып, аяқ жағына ↑ таңба қашап қалдырған (Сартқожа: 2012, 270-267).

Рашид-ад-диннің «Жамиғ ат-таварих» шежіресінің Британ музейіндегі қолжазбасында «Оқ туға оғузбуз» (Оқ таңбалы оғызбыз) деген ақпарат сақталған. Бұл ақпарат XII ғасыр дерегі (Рашид-ад-дин: И.Ф.В-242, 410-412).

Осы атау туралы В.В. Бартольд: «Автор Монгольской эпохи Ибн аль-Муханна приводит в месте на одной и той же странице, слово ярлыктугра, не известно, что слово тугра и потом употреблялось только сельджукскими и, после них, османскими турками и совершенно не было известна в Средней Азии. Вопрос о происхождении этого культурного слова, принесенного огузами в Западную Азию и совершенно неизвестного другим туркам, представлял бы большой интерес для историка (Бартольдт: 1968. т.V. с. 102)» деген тұжырым жасаған. Моңғол дәуірінде «туғау» (таңба) атауы «мөр» деген мағынаға ауысқанын В. Бартольд сөз етіп отыр. «Ярлык» - бұл рұқсат қағаз немесе бүгінгі біздің түсінікте лицензия. Осы лицензияға мөр басылған. XIII ғасырда осылайша «туғау» лексикасы уақыт өте келе «мөр» деген мағынаға ауысқан.

Ал, бүгінгі Түркия түрікшесінде «туға» формамен сақталған.

«Тұғрағ» атауына байланысты жоғарыдағы тарихи деректерде оғыздар ғана қолданатындығы айтылған. Отыз-оғуз ба, әлде бүгінгі моңғол жерінде болған ертеорта ғасырлық тоғыз-оғуздардың қайсысы екенін В.Бартольд анық көрсетпеген. Тэвш. I, Яман-ус мәтіндері Кіндік Азияның Тоғыз-оғуздар ортасында бұл атау сақталып үлкен қолданыста болғанын дәлелдеді. «Тұғрағ» атауы сонау Сақ (Скиф), Хунну (Сюнну) дәуірінен жалғасқан құндылық. Байырғы түрік бітігі (руна) жазуының логограмма дәуірінен бермен қарай Көк Түрік қағанаты дәуіріне дейін сабақтастығы үзілмей жалғасқан мәдени ұғым екеніне көз жеткіземіз. Б.з. VII-IX ғасырларында Кіндік Азияда (Бүгінгі Моңғолия Республикасының жерінде) мекендеген Орхон түріктері бұл атауды күнделікті қолданыста пайдаланған, өздерінің тарихи лексиконы. «Тұғрағ» атауы уақыт өте келе Моңғол империясының дәуірінде ақшаның атауына айналған. Бүгінгі моңғолдар «tögrög» деп ұлттық ақшасын атайды (Цэвэл: 1966. 548).

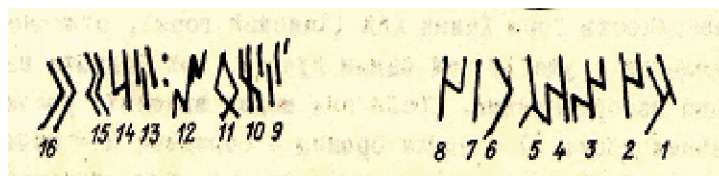
Жазу №2

Жазу таңбасының үстіңгі жағына үшкір ұшты құралмен сызып (граффито) жазылған. Оңнан солға қарай 6-әріп кескінінен кейін 10 см ашық қалдырып барып 7, 8, 9, 10, 11-әріп кескіндерін сызып жазған. Алғашқы 6 әріп кескінімен соңғы 7-11 әріп кескіндерінің биіктігі шамалас, шрифтісінде де айырым аз болғандықтан бір жолға қарастырдық. Мәтін қашалған жолдың ұзындығы 31 см-ге созылған. Онымен қатар осы бір жол жазудың алғашқы 1-4 кескіндерінің биіктігі 4,8-4,5 см болса, 5, 6 кескіндер 4,2 см кішірейе бастаған. Сөйтіп 7-15 әріп кескіндерінің биіктігі 4,5-2,5 см-ге дейін кішірейіп барып аяқталған. Алғашқы 1-6-әріп кескіндерін бірнеше қайта қабаттап сызып жазған болса, соңғы 7-15-әріп кескіндерін бір-ақ мәрте сызып жазған. Бұл арада алғаш тас бетіне жазу жазғанда тастың қаттылығын есепке алмаған. Тәжірибесі жетіспеген. Содан кейін барып әбден тәжірибеленіп, тастың қаттылығын сезгеннен кейін өткір ұшты құрал пайдаланып, бір ғана сызып әріп кескіндеп тас бетіне түсірген.

Тас бетінен Э.А.Новоградова 4, 5, 6, кескіндерді теріс көшіріп 7-әріп кескінін тастап кеткен. Сондықтан транскрипция, аудармасы сын көтермейді.

Эр. Тенишев, Э.А. Новоградовалардың жарияланымы төмендегідей. Онда:

Түпнұсқасы:

Транскрипциясы: kün qaču sü aγız ben aγırdım.

Аудармасы: Как скроется солнце, веду войско, я захворал (Тенишев, 207).

Компьютерлік нұсқасы:

μδρ^{||}; NB^{||}ρ ρoXNOK

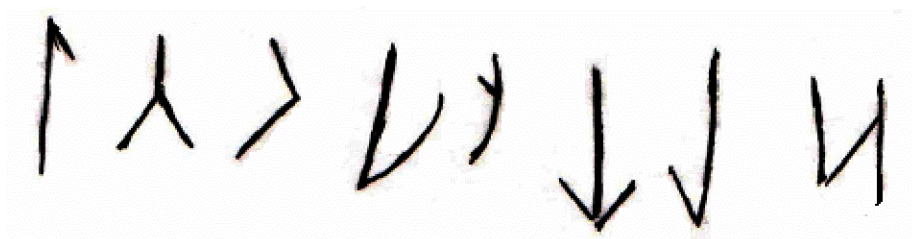
Транскрипциясы: Kün-čur Arγuz ben aγurdym.

Аудармасы: Күн-чур Арғыз мен ауырдым.

Жазу №3

№2 жазуының шығыс жағына 20 см-дей алыс жазылған. Жазу жазылған жолдың ұзындығы 17 см, әріп кескіндерінің орташа биіктігі 3,0-3,5 см.

Жазудың түпнұсқасы:

Компьютерлік нұсқасы:

LXvф^γθλρ

Транскрипциясы: Ar aluq eγ žoču.

Аудармасы: Табиғи (жабайы) күлгін сұр түсті жоса.

Түсініктемесі:

- «Ar»-күлгін сұры (Rach. I₁₂; МК. I. 79, 80; ДТС.50)
- «aluq»-табиғи, қатқыл, қатаң (ДТС. 41; МК.I.67)
- «žoča (joča)»-жоса (охра) қазақ, қырғыз «yosa», турк диал DD 3,1541 «yuša»; MA 211; жожо Вер (тел); jžožo p III. 444 (тел); соho якут;

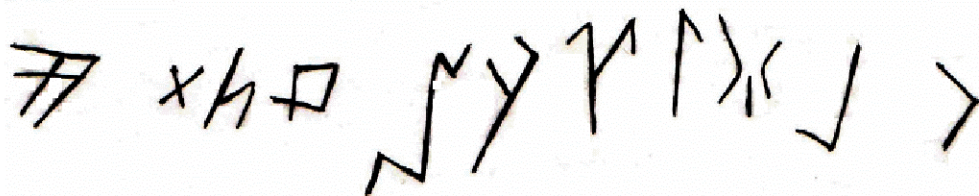
Žosa Bäs. VEWT. 128a. [ЭСТИЯ. 1989. 31] бұл деректер түркі-моңғол тілдерінде žoču (žoča)-охра лексиконының кеңінен қолданыста болғанын көрсетеді.

- «eŋ~öŋ»-өң (цвет). Кир., каз., ккал., алт., хак., тув., як., Р I. 710; осман турк Р I. 1202; саг., коиб. Р I. 1814;

Жазу №4

Бұл жазу №3-тің шығыс жағында орналасқан. Жазудың жолының ұзындығы 15 см, әріп кескіндерінің биіктігі 2,4-3 см.

Түпнұсқасы:

A photograph of a piece of paper with handwritten runic script. The script consists of several groups of characters, some of which are stylized and difficult to decipher. The characters are drawn with dark ink on a light-colored background.

Компьютерлік нұсқасы:

μΔΤΒΝΚΡγλo

Транскрипциясы: Uluγ irkin bitidim.

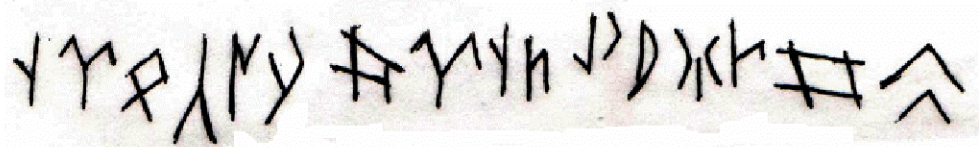
Аудармасы: Улы іркін мен жаздым.

- irkin=erkin тоғыз оғыз тайпа басшыларының лауазымы.

Жазу №5

Мәтін №3 жазудың шығыс жағына орналасқан. Жазу жолының ұзындығы 40 см, әріп кескіндерінің биіктігі 20-3,5 см. Жазу үшкір ұшты құралмен сызып (граффито) жазылған.

Жазудың түпнұсқасы:

A photograph of a piece of paper with handwritten runic script. The script consists of several groups of characters, some of which are stylized and difficult to decipher. The characters are drawn with dark ink on a light-colored background.

Компьютерлік нұсқасы:

ηРВХQКμРηТλφγТμΛ

Транскрипциясы: Atym aqyγ. Ž(j)ol teŋrim küč berij:

Аудармасы: Атым Ақығ. Жол Тәңірі күш бергейсің!

Түсініктеме:

1. Түпнұсқадағы 3-әріп кескінін **h** деп белгілеген. Осы кескіндегі «q» дыбысын белгілейтін кескін таңбасының екінші аяғы жартылай өшіп қалған. Ту баста тастың бетіне сызып жазғанда шала түскен болуы мүмкін.

2. jol teңri (žol teңri) байырғы түріктердің дүниетанымында кең түрде орныққан ұғым.

Яман-ус (Ешкі суы) сайдың жартас бетіндегі бұл 5 жазуды әр кезде, әртүрлі адамдар жазған. Жазуда байырғы түріктердің әлеуметтік тарихына, көне дәстүр-салтына, дүниетанымына байланысты сирек кездесетін ақпараттар сақталған.

ӘДЕБИЕТТЕР

Atalay B. (1986). *Divanü Lugat-it Türk terşemesi*. т. I-IV. Ankara.

Древнетюркский словарь (1969). –Л.

Бартольдт В.В. (1968). *Сочинения*. т. V.

Рашид-ад-дин И.Ф.В. *Жамих ат-тауарих* // Британ музейіндегі қолжазбаның фотокөшірмесі. СССР. ҒА. Шығыстану институты. И.Ф.В. -242, 410-412

Сартқожаұлы Қ., Қаржаубайұлы Ж. (2009), *2009 жылғы Моңғолия экспедициясының есебі*. Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ. Түркітану, алтайтану орталығы. Қолжазба қоры. ТБ. 09.31.

Сартқожаұлы Қ. (2012), *Орхон мұралары*. II кітап. Алматы, 2012.

Тенишев Э.Р., Новоградова Э.А. (1983), *Новые рунические надписи в горах Монгольского Алтая* // История и культура Центральной Азии. М., с. 205-208.

Этимологический словарь тюркских языков. -М., 1989.

Цэвэл Я. (1966), *Монгол хэлний тайлбар толь*. УБ., 1966.

Қысқарған атаулар

МК-Махмұд Қашғари

ДТС- Древнетюркский словарь

ЭСТЯ- Этимологический словарь тюркских языков